*Г.А. Дьоміна*

## КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ ЯК ОДНА З НАЙГОЛОВНІШИХ ЯКОСТЕЙ СІМ'ЯНИНА

Становлення і розвиток різнобічно розвиненої, активної особистості, досягнення її особистісної зрілості є важливою метою української держави. Процеси, що відбувалися в останні п'ятнадцять років під впливом фінансових та матеріальних негараздів, непомітно змінювали ідеали сім'ї. Окрім того, психологічна неготовність, а звідси й особистісна незрілість молоді на момент укладення шлюбу призводить до зростання числа розлучень, нестабільності подружніх стосунків. Усе це свідчить про кризовий стан сучасної сім'ї. В умовах політичних, економічних та соціокультурних змін в усіх галузях суспільства виникла потреба по-новому розглядати проблему підготовки молоді до сімейного життя.

До проблеми молодої сім'ї, закономірностей її розвитку зверталося багато вчених з різних наукових галузей, акцентуючи увагу саме на тих гранях сімейних стосунків, які найтісніші пов'язані з її предметами. У психолого-педагогічній галузі над цією проблематикою працювали: М.Й. Боришевський, Т.В. Буленко , Т.А. Демидова, В.І. Зацепін, В.Є. Каган, С.В. Ковальов, В.П. Кравець, Д.В. Луцик, В.Г. Постовий, В.А. Семиченко, І.А. Трухін, С.Г. Шуман та інші.

До загальної проблеми особистісної зрілості зверталися О.Г. Асмолов , П.Я. Гальперін, Б.С. Братусь, Г.В. Олпорт, А.О. Реан, Ю.З. Гільбух, Р.М. Шаміонов, Л.В. Потапчук, О.С. Штепа та інші.

Спираючись на дослідження зазначених авторів з проблеми підготовки учнівської молоді до сімейного життя та з проблеми особистісної зрілості, ми розуміємо особистісну зрілість старшокласників щодо подружнього життя як динамічне утворення, що залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх чинників. По суті воно являє собою синтез взаємопов'язаних і взаємозумовлених компонентів: когнітивного, мотиваційно-ціннісного, поведінкового та особистісного (якості сім'янина). Особистісна зрілість щодо подружнього життя, в свою чергу, входить до структури психологічної готовності молоді до шлюбно-сімейного життя.

Одним із найважливіших компонентів особистісної зрілості щодо сімейного життя є якості сім'янина. Цих якостей багато. Ми розподілили їх на такі три групи: вольові якості (воля, наполегливість, самовладання, відповідальність, самостійність), емоційні риси (емпатія, емоційна стійкість) та комунікативні здібності (комунікабельність).

Завдання цієї статті полягає у виявленні рівня розвитку та особливостей комунікабельності у старшокласників Криму, що проживають у різних місцях, як одного з елементів особистісної зрілості щодо подружнього життя.

Одне з провідних ролей у дошлюбний період та в подружньому житті відіграє налагоджене спілкування. Спілкування є дуже складним феноменом у

житті кожної людини. Правильне спілкування допомагає людині уникати різних труднощів та конфліктів у взаємодії з іншими людьми, що виникають внаслідок непорозумінь. Загострює проблему спілкування і процес урбанізації, що послаблює зв'язки людей з родиною та сусідами. Спілкування є також самостійною цінністю, однією з головних соціальних потреб людини. Значною мірою гармонія у сім'ї залежить від організації процесу спілкування. А отже, без цього процесу неможливо побудувати щасливе сімейне життя [14; 13].

На сьогодні у вітчизняній та зарубіжній науці існує достатньо велика кількість праць, присвячених проблемі спілкування. Найбільша кількість психологічних досліджень з даної проблеми в соціальній психології (Г.М. Андреєва, В.С. Агеєв, Л.А. Петровська та ін.). В рамках цього підходу спілкування вивчається безпосередньо в групах та колективах: встановлюються партнери спілкування, яким віддається перевага (лідери), особливості спілкування; виділяються функції та структура спілкування, умови й засоби впливу людей один на одного (переконання, зараження, навіювання та ін.); вивчаються різні види спілкування (міжгрупове, рольове, неформальне та ін.) тощо. Отже, найкраще розроблені нині соціально-психологічні аспекти спілкування.

Інший підхід до проблеми спілкування – психолого-педагогічний (О.О. Бодальов, М.М. Обозов та ін). В межах цього підходу розглядається специфіка спілкування в умовах навчання і виховання: психолого-педагогічні характеристики викладача; вікові, статеві, індивідуальні та інші особливості учнів; проблема розвитку умінь та навичок спілкування; вплив спілкування на загальний розвиток особистості тощо [2; 11].

Проблема спілкування не є новою для психологічної науки, і її роль у життєдіяльності людини ніколи не заперечувалася. Значення категорії спілкування навіть зросло. Це зумовлено загальним інтенсивним розвитком всієї системи наук, що вивчають людину.

Нашу увагу привернуло дослідження Ю.Л. Ханіна по визначенню комунікативної особистості [15], В.І. Кабріна з проблеми комунікативної самореалізації особистості [4] та Я.Л. Коломінського – із психології спілкування [6].

Вивчаючи структуру комунікативності особистості, Ю.Л. Ханін виділяє 3 основні її компоненти: потреба у спілкуванні; емоційний стан до, під час і після спілкування; комунікативні вміння і навички (певні способи спілкування, що допомагають особистості активно входити в процес міжособистісного спілкування). В силу низки обставин людина вступає у відносини та взаємодіє з іншими людьми. Саме в таких стосунках розкривається рівень її комунікабельності, проявляється комунікативність особистості [15].

В.І. Кабрін розуміє комунікабельність як інтегральну характеристику особистості, її цілісний морально-творчий потенціал, своєрідну багатогранну

тенденцію, що забезпечує життєздатність особистості. У своєму дослідженні він наголосив, що комунікативно самореалізуватися можна лише безпосередньо під час спілкування. Саме в процесі спілкування виникають, актуалізуються та розвиваються істотні комунікативні властивості особистості [4]. Цей висновок автора має для нас певне значення у контексті розв'язання поставлених в дослідженні завдань, адже розвиток комунікативних умінь старшокласників є необхідним елементом у розвитку особистісної зрілості щодо сімейного життя.

Я.Л. Коломінський, визначаючи спілкування як взаємодію між людьми, в процесі якої реалізуються, проявляються та формуються їхні міжособистісні стосунки, вказує, що спілкування має зовнішню (ту, яку можна побачити) та внутрішню (ту, яку неможливо побачити) частини. Побачити можна серію мовних та немовних дій, а внутрішня частина – все те, що "змушує людей спілкуватися, заради чого вони це роблять" [6, 7]. Цю невидиму частину складають комунікативні потреби особистості. Оскільки саме в діяльності, спрямованій на задоволення потреб, розвиваються здібності людей, логічним є висновок, що особистість в процесі спілкування удосконалюється.

Велике значення для дослідження означеної проблеми мають праці, в яких розглядаються питання, пов'язані з онтогенетичним розвитком спілкування (Л.С. Виготський, І.С. Кон, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, Р.С. Нємов, Л.С. Рубінштейн та ін.), механізмами регуляції та саморегуляції особистості (М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко та ін.), особливостями міжособистісної взаємодії (Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко, Л.А. Петровська та ін.).

Теоретичний аналіз наукових праць виявляє широту інтерпретації поняття "комунікативні здібності". Наведемо деякі з них.

Комунікативні здібності – це узагальнені психологічні особливості особистості, які майже не залежать від ситуації, спираються на задатки й інтегрують комунікативні властивості особистості [7].

Комунікативні здібності – це загальні здібності, які проявляються в навичках вступати в соціальні контакти, регулювати ситуації взаємодії, які повторюються, а також досягати в міжособистісних стосунках поставлених комунікативних цілей [5].

Комунікативні здібності – це здібності до створення міжособистісних відносин, що забезпечують успішну колективну діяльність, і визначення свого місця в ній, здатність привертати до себе людей. Саме комунікативні здібності забезпечують ефективність спілкування з іншими людьми та психологічну сумісність у спільній діяльності [12].

Комунікативні здібності особистості – це комплекс індивідуально-психологічних особливостей, що забезпечують здатність індивіда до активного й ефективного (оптимального) спілкування, передачі та адекватного сприйняття інформації, організації взаємодії з іншими людьми, правильного розуміння як себе й своєї поведінки, так і партнерів та їхньої поведінки, що є необхідними умовами успішної життєдіяльності людини [3].

Останнє визначення ми вважаємо надто громіздким і широким. Але всі вищенаведені визначення є важливими для розгляду комунікативних здібностей. Спільним у різних авторів є те, що вони наголошують на спрямованості комунікативних здібностей на позитивний результат спілкування.

В нашому науковому дослідженні ми будемо користуватися більш стислим і точним визначенням Р.С. Нємова: комунікативні здібності – це певні вміння і навички, від яких залежить ефективність та успішність спілкування з людьми [10].

Важливо зазначити, що в психології комунікативні здібності вважаються дуже важливими і вивчаються окремо від інших здібностей. Тривалий час велася полеміка про вродженість чи набутість цих здібностей та про можливість їх розвитку в людей.

Ряд науковців (А.А. Кідрон, Р.С. Нємов, С.Л. Рубінштейн) вважають, що комунікативні здібності (здібності до формування взаємодії з людьми) є соціально зумовленими. На думку Р.С. Нємова [10], одним із задатків є вроджена здатність дітей реагувати на обличчя і голос дуже близької людини (наприклад, матері). Це є первинною формою спілкування у вигляді комплексу пожвавлення. Дії дорослих сприяють формуванню у дитини як новоутворення первинних комунікативних здібностей. Згодом дитина оволодіває мовленням. У зв’язку із цим відбуваються позитивні зміни у спілкуванні: формується здатність здійснювати комунікативні операції при спрямуванні дорослих, які допомагають адекватно реагувати в різних ситуаціях. На основі емоційного спілкування (з роками) розвивається здатність розуміти стан, вгадувати наміри і пристосовувати свою поведінку до настроїв людей, що її оточують, засвоювати та дотримуватися в спілкуванні з ними певних соціальних норм. Під час спілкування дитина вчиться впливати на оточення і переконувати, а з часом досягає найвищої форми спілкування – взаєморозуміння.

Проаналізувавши роботи вищезазначених науковців, ми прийшли до висновків: 1) людину, яка знає норми етикету і дотримується їх під час спілкування, можна назвати здібною до спілкування; 2) формування та розвиток комунікативних здібностей відбувається в процесі спілкування.

У психолого-педагогічній літературі неоднозначно й не досить чітко постає також питання структури комунікативних здібностей. Наведемо деякі з них.

За О.О. Леонтьєвим [8], до структури комунікативних здібностей входять:

- комплекс вмінь швидко й адекватно орієнтуватись в умовах спілкування;
- вміння планувати мовленнєвий та змістовий аспект комунікації;
- здатність знаходити відповідні засоби передачі змісту спілкування;
- вміння забезпечити зворотній зв’язок спілкування.

А.А. Кідрон доповнює структуру О.О. Леонтьєва. Він виділяє в структурі комунікативних здібностей три компоненти: особистісний, поведінковий та пізнавально-оцінний [5].

Р.С. Нємов до вищеназваних складових комунікативних здібностей відносить ще й вміння використовувати у спілкуванні зворотній зв'язок, який передбачає отримання інформації про партнера. Така інформація використовується співрозмовниками для корекції власної поведінки в процесі комунікативної взаємодії [10].

С.Д. Максименко, розглядаючи систему комунікативних здібностей, відзначає, що їх структура складається з перцептивних процесів, які характеризуються високим рівнем спостережливості та емпатії [9].

Н.Р. Вітюк у своїй праці застосовує комплексний підхід до вивчення структури комунікативних здібностей. Автор визначає три основні компоненти структури здібностей до спілкування: психотехнічний, пов'язаний із комунікативною стороною спілкування; експресивний, пов'язаний із перцептивно-рефлексивними та емпатійними функціями спілкування; інтерактивний, пов'язаний із взаємодією між учасниками спілкування [3].

Як бачимо, велика кількість вчених виділяють в структурі комунікативної здібності низку умінь та специфічних якостей особистості, що позитивно впливають на процес взаємодії: вміння слухати і розуміти інших, правильно передавати та отримувати інформацію, сприймати й оцінювати ситуацію спілкування, прогнозувати її розвиток, самовиражатися; вміння використовувати зворотній зв'язок, емоційно відгукуватись; вміння переконувати, тактовність, дисциплінованість, уважність, ввічливість, емпатійність, контактність, ініціативність; вимогливість не лише до інших, а й до себе; здатність до ідентифікації та персоналізації тощо.

Нас зацікавили дослідження, в яких комунікативні вміння описані, класифіковані та представлені в певній системі. Так, скажімо, на основі аналізу досліджень Ф.Н. Гоноболіна, Н.В. Кузьміної та інших О.О. Леонтьєв систематизував та виділив такі головні комунікативні вміння: вольові якості (здатність керувати своєю поведінкою); уважність (спостережливість, гнучкість); навички соціальної перцепції (вміння розуміти обличчя); здатність не лише бачити, а й розуміти психічні стани розмовника (емпатія); вміння оптимально будувати своє мовлення з психологічної точки зору (навички мовленнєвого спілкування); вміння мовного та немовного контакту.

І.Ф. Бруслова вважає, що ефективність спілкування забезпечується вмінням ініціювати спілкування, активністю, самостійністю, незалежністю, уважністю, гнучкістю, вмінням орієнтуватися в умовах спілкування, здатністю проявляти стриманість та ін. Перелічені вміння визначають зміст спілкування, а отже, пов'язані із цілями, умовами, мотивами комунікації [1].

Проаналізувавши все вищесказане, ми можемо дати наступну змістову характеристику рівнів сформованості комунікативних умінь старшокласників:

1. Високий рівень сформованості комунікативних умінь характеризується простим, логічним, виразним формулювання свої думки, доцільним використанням оптико-кінетичної (жести, міміка, пантоміміка) та екстралінгвістичної (темп, паузи) системи знаків, правильним вибором стилю спілкування відповідно до ситуації. Старшокласники з високим рівнем сформованості комунікативних умінь сприймають партнера по спілкуванню, передбачають його емоційні реакції та швидко реагують на зміни в його поведінці, добре керують своїм емоційним станом, легко встановлюють емоційний контакт, завжди зважають на емоційний стан партнера у спілкуванні та намагаються відповідно до цього будувати комунікацію, а виявивши труднощі, які виникають під час спілкування, докладають зусиль, щоб подолати їх.

2. При середньому рівні сформованості комунікативних умінь старшокласники формулюють свої думки зрозуміло, але їм бракує лаконічності. Учні висловлюються без належної цілісності та логічності, використовують оптико-кінетичну та екстралінгвістичну системи знаків інколи недоцільно. Стиль спілкування вони обирають правильний, і хоча не завжди передбачають емоційні реакції партнера, однак швидко реагують на зміни в його поведінці. Окрім того такі старшокласники намагаються враховувати емоційний стан партнера в ході спілкування, проте психологічні бар'єри у спілкуванні долають не без труднощів.

3. Низький рівень сформованості комунікативних умінь характеризується відсутністю логіки та зрозумілості при висловлюванні думок, обмеженням вибору засобів комунікативного впливу, невмілим використанням у мовленні оптико-кінетичної та екстралінгвістичної систем знаків. Такі учні не зважають на емоційний стан партнера у спілкуванні; до інформації, одержаної в результаті спілкування, ставляться неадекватно. Низькі теоретичні знання не дають їм змоги прогнозувати реакції партнера на власні комунікативні дії.

Оскільки важливими характеристиками комунікативних умінь є комунікативні якості особистості, ми вважаємо, що високий розвиток цих умінь особистості формує таку якість як комунікабельність.

Для визначення ролі комунікабельності як якості сім'янина було проведено анкетування, участь в якому взяли 264 старшокласники шкіл Криму. За результатами наших досліджень, комунікабельність більшість старшокласників поставили на II та невелика частина учнів – на III рангове місце.

Відповідно до завдань нашого дослідження, ми виявили рівень розвитку комунікабельності старшокласників за запитальником "16 особистісних факторів" Р. Кеттелла. За допомогою цієї методики особистість вивчається за цілою низкою взаємопов'язаних характеристик, куди увійшла й комунікабельність. Результати в таблиці.

Рівень комунікабельності старшокласників ми оцінювали за такими показниками: сформованість потреби у спілкуванні з людьми, зацікавленість життям оточуючих, готовність до співпраці, емоційність під час спілкування, природність та невимушеність поведінки, спостережливість, уважність та чуйність до людей, гнучкість у стосунках з людьми, доброзичливість, готовність до компромісу, активна участь у житті класу, школи.

Рівень комунікабельності за запитальником Р. Кеттелла, %

| Місцевість | Стать | Високий рівень | Середній рівень | Низький рівень |
|---|---|---|---|---|
| Місто | Хлопці | 1 | 50,7 | 48,3 |
| | Дівчата | 12,7 | 45 | 41,3 |
| Село | Хлопці | - | 53,6 | 46,4 |
| | Дівчата | 7,2 | 5 | 42,8 |

Аналіз таблиці засвідчив, що у більшості учнів низькі та середні результати схожі між собою (45% учнів мають низький рівень комунікабельності та 50% всіх учнів мають середній рівень). Відмінність спостерігається лише за високим рівнем комунікабельності у дівчат, особливо міських. Високий рівень мають лише 5% усіх досліджуваних. Пояснимо докладніше.

Велика кількість учнів (48,3% міських хлопців, 46,4% сільських хлопців, 42,8% сільських дівчат та 41,3% міських дівчат) мають низький рівень комунікабельності. У цієї групи учнів відсутня потреба у спілкуванні з людьми, їхні контакти часто формальні. Ці учні не цікавляться життям оточення, уникають людей. Пріоритетом для таких дітей є не контакти з людьми, а надмірне “спілкування” з книгами, комп’ютером тощо. Під час спілкування вони виявляють скутість в поведінці та емоціях, не йдуть на компроміс. У справах такі старшокласники обов’язкові, але недостатньо гнучкі, для них характерна потайність, підозрілість, обережність, егоїстичність. Вони намагаються працювати на самоті, уникають колективних заходів.

У більшості старшокласників (½ всіх учнів) переважає середній рівень комунікабельності. Вони інколи цікавляться життям оточуючих, лише в обмеженому колі йдуть на співпрацю, під час спілкування емоційні, але різноманітність в емоціях відсутня. В поведінці ці учні стримані, до невеликого кола найближчих людей – уважні та чуйні, але часто приховують це. Такі старшокласники інколи йдуть на компроміс, за необхідності беруть участь у житті класу та школи.

Високий рівень комунікабельності має незначна кількість учнів, причому кількість дівчат перевищує кількість хлопців (майже 1/8 міських та 1/14 сільських дівчат, лише 1% міських хлопців, серед сільських – немає взагалі). У них сформована потреба у спілкуванні з людьми. Ці учні завжди цікавляться життям оточуючих. Під час спілкування спостерігається яскравість та різноманітність емоцій, природність та нескутість поведінки. Вони завжди чуйні

та уважні, гнучкі в стосунках з людьми, доброзичливі, йдуть на компроміс і готові до співпраці, активні у встановленні нових контактів та у розв'язуванні конфліктних ситуацій. Такі старшокласники довірливі, не бояться критики у свій бік, завжди беруть активну участь у житті класу та школи, їм подобається працювати з людьми.

Результати за запитальником дали нам змогу встановити, що високий рівень комунікабельності зустрічається рідко. Більш типовим є середній та низький рівні розвитку комунікативних умінь. Таким чином, діагностичний зріз нашого експерименту показав наявність типових для сучасної молоді проблем у спілкуванні: недостатній для майбутнього сімейного життя рівень розвитку комунікативних здібностей (комунікабельності), знань та вмінь, невисока потреба в міжособистісному спілкуванні, труднощі у внутрішньогруповій взаємодії. Наше дослідження ще раз підтвердило відомий факт, що дівчата вільніше почуваються в спілкуванні з хлопцями, ніж хлопці – у спілкуванні з дівчатами.

Ми можемо зробити висновок, що без спілкування життя людини неможливе, а нерозвинені своєчасно комунікативні здібності негативно впливають на подальший розвиток особистості, її комунікативну діяльність. Тому без достатнього рівня розвитку комунікабельності, без необхідної актуалізації комунікативного потенціалу жодна взаємодія не може бути ефективною. Таким чином, науковий аналіз цього питання стає своєрідним ключем до розв'язування багатьох психологічних проблем міжособистісної взаємодії у сімейно-побутовому середовищі.

**ЛІТЕРАТУРА**


1. Барский В.И. Нравственная подготовка старшеклассников к личной жизни: Автореф. дис… канд. пед. наук - М.,1966. - 23с.
2. Бодалев А.А. Личность и общение. - М.: Пед-ка, 1983. - 272 с.
3. Вітюк Н.Р. Психологічні особливості формування комунікативних здібностей у майбутніх вчителів: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Рівненський держ. гуманітарн. ун-т - Рівне, 2002. - 20 с.
4. Кабрин В.И. Транскоммуникация и личностное развитие. - Томск, 1992
5. Кидрон А.А. Коммуникативная способность и её совершенствование: Дис… канд. психол. наук: 19.00.05. - Л., 1981. - 19 с.
6. Коломинский Я.Л. Психология общения. - М.: Знание, 1974. - 96 с.
7. Кузьмина Н.В. Методы исследования педагогической деятельности. - Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1970. - 114 с.
8. Леонтьев А.А. Психология общения. - Тарту: Изд-во Тарт. ун-та, 1974. – 220 с.
9. Максименко С.Д. Общая психология. - М.: "Рефл-бук", 1999. - 528 с.
10. Немов Р.С. Психология. Общие основы психологии. Кн.1. - М., 1995. - 368с.

11. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. - К.: Лыбидь, 1990. - 191 с.
12. Платонов К.К. Структура и развитие личности. - М.: Наука, 1986. - 256 с.
13. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навчальній посібник для студентів вищ. навч. закладів. - Київ: Веселка, 1998. - 210 с.
14. Трухин И.А. Будущему семьянину. - К.: Рад. шк., 1987. - 272 с.
15. Ханин Ю.Л. К вопросу об оценке коммуникативности личности // Общение как предмет теоретических и прикладных исследований. - Л., 1973.